

RÖNTGEN FİZİĞİ 6

X-Işınlarının madde ile etkileşimi

Doç. Dr. Zafer KOÇ
Başkent Üniversitesi Tıp Fak

X-IŞINI MADDE ETKİLEŞİMİ

- Elektromanyetik enerjiler kendi dalga boylarına yakın maddelerle etkileşime girerler
- Dalga boyları metrelerle ölçülen radyo dalgaları antenle etkileşime girer
- Santimetrelerle dalga boyuna sahip mikrodalgalar gıdaları pişirmede kullanılır
- Görünür ışık mikrometre d boyuyla görme hücreleri olan rod ve konları etkilerken,
- x-ışınları 10^{-9} - 10^{-10} m d boyları ile atom ve subatomik parçacıklarla etkileşir

X-IŞINI MADDE ETKİLEŞİMİ

- X-ışını enerjisi;
  - düşük $\Rightarrow$ atomun tümüyle,
  - orta $\Rightarrow$ yörünge e-ları ile,
  - yüksek $\Rightarrow$ çekirdekle etkileşir
- Bu etkileşimler sonucu x-ışını fotonları
  - $\Rightarrow$ absorbe edilerek tamamen kaybolabilir
  - $\Rightarrow$ yönleri değişerek saçılmaya uğrarlar
- Saçılan radyasyon hastaya ait yararlı bilgi taşımayan ve filmde bulanıklığa yol açan istenmeyen radyasyondur

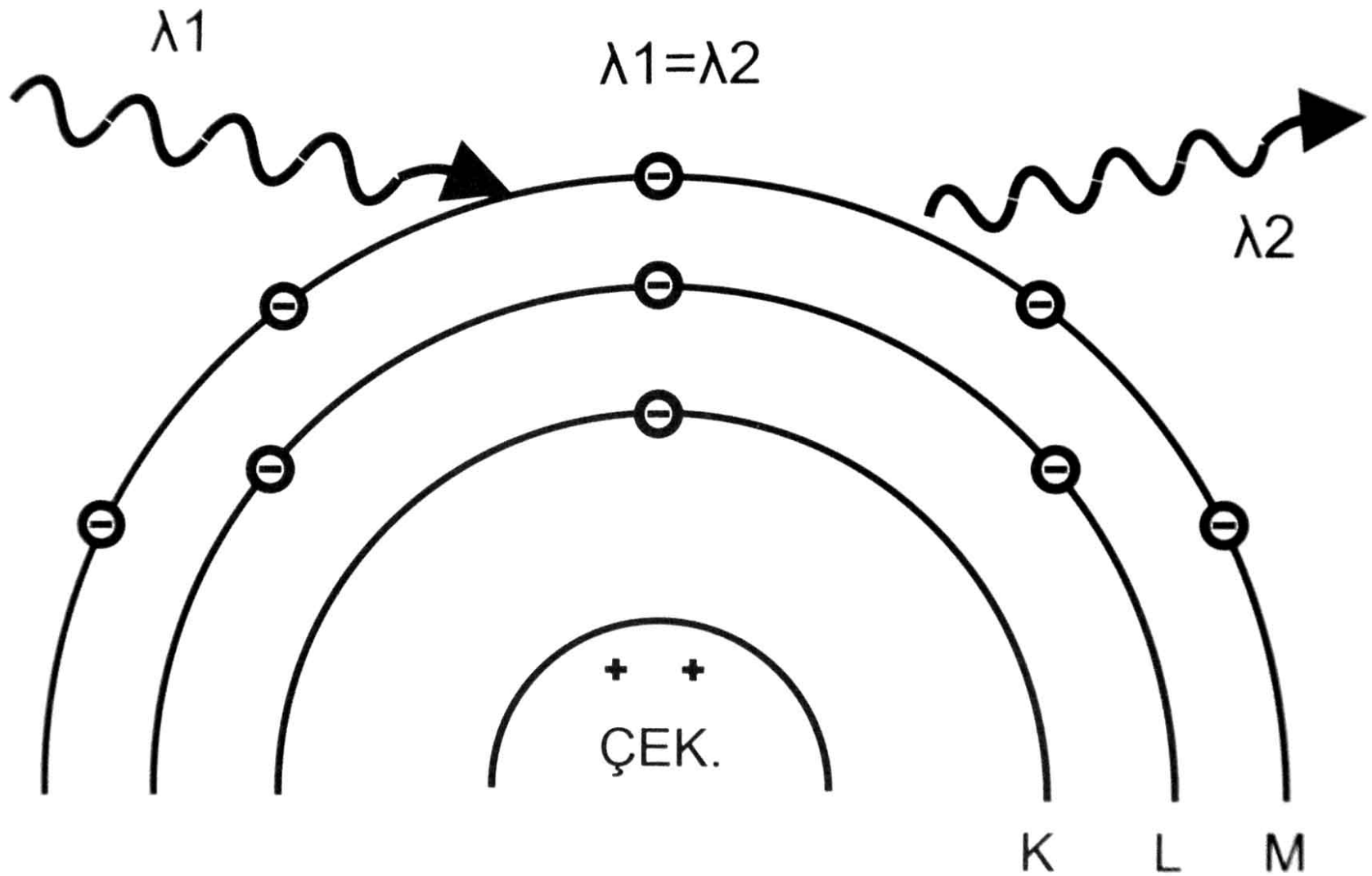
X-ışını ile madde arasında 5 temel etkileşim şekli vardır

1. Klasik saçılma
2. Compton saçılma
3. Fotoelektrik etki
4. Çift oluşumu
5. Fotodisintegrasyon (fotoayırışma, fotobozunma)

Bunlardan **Compton** saçılma ve **fotoelektrik** etki tanısal radyolojide önem taşır

KLASİK SAÇILMA (Koheran, Rayleigh, Thomson saçılma)

- 10 keV altında düşük enerjili fotonlar madde ile klasik saçılma şekilde etkileşir
- Gelen foton atomu uyarır ve elektromanyetik rezonans olayı nedeniyle yönü değişir, ancak atoma net bir enerji aktarımı gerçekleşmez
- Fotonun yönü değişir ancak dalga boyu ve enerjisi değişmeden saçılır
- Bu etkileşimde enerji transferi ve iyonlaşma yoktur
- Tanısal radyolojide bu etkileşim % 5 den az olduğu için önemi yoktur. Sadece filmde sislenmeye neden olur

Klasik saçılma

COMPTON SAÇILMASI, OLAYI (İnelastik, nonklasik saçılma)

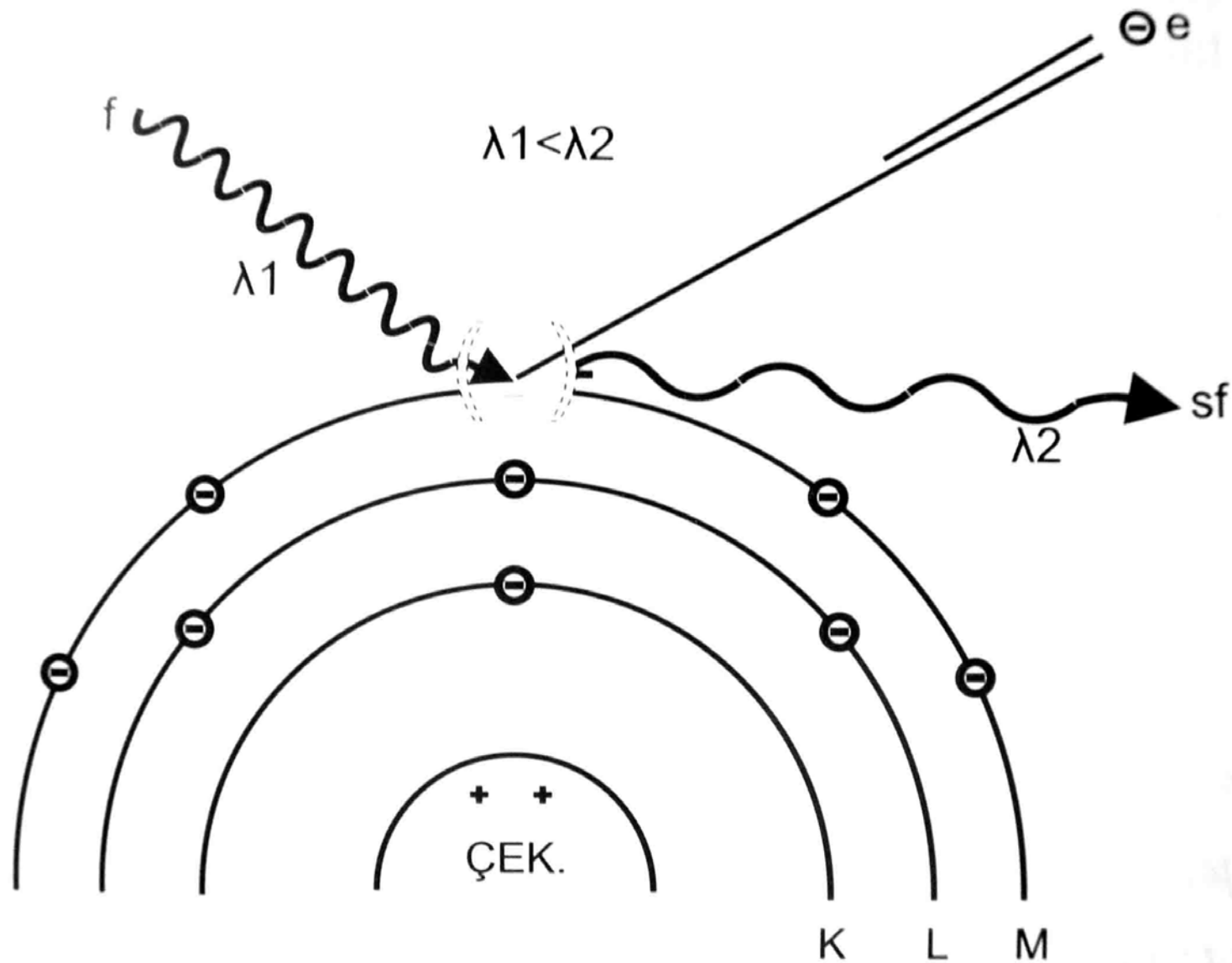
- Tanısal radyolojide saçılan radyasyonun hemen tamamı Compton saçılma şeklinde oluşur
- Tanısal sınırlardaki (orta düzeyde enerjili) foton dış yörünge e⁻ları ile etkileşir. Dış yörünge e⁻ unu yörüngesinden söker
- Atomdan sökülen e⁻a Compton e⁻u denir
- e⁻un boşalan yeri dış yörüngedeki başka bir e⁻ tarafından doldurulurken karakteristik radyasyon ortaya çıkar

COMPTON ETKİSİ, SAÇILMASI (İnelastik, nonklasik saçılma)

- Gelen fotonun enerjisi azalır ve dalga boyu artar, yönü değişerek saçılır
- Atom iyonize olur (iyon çifti oluşur)
- Compton etkileşimi fotoelektrik olayın tersine, bağlanma enerjisi düşük olan dış yörünge e^- ları ile olur
- Sökülen e^- un bağlanma enerjisi, bu e^- a aktarılan kinetik enerji ve saçılan fotonun enerjisinin toplamı, gelen x-ışınının enerjisine eşittir

Compton saçılma

Compton Saçılma Olasılığı

- Compton saçılmanın maddenin atom numarası ile ilişkisi yoktur
- Compton saçılma olasılığı maddenin yoğunluğu ve x-ışını enerjisi ile ilgilidir
  - ◆ Dansite artınca Compton saçılma artar
  - ◆ X-ışını enerjisi ile ters orantılıdır
- Foton herhangi bir açıda saçılabilir
Bu açı 0° olduğunda enerji transferi 0, 180° olduğunda ise en yüksektir
- Compton etkisi tanısal radyolojide önemlidir
Saçılan x-ışını **filmde sislenmeye** neden olur

FOTOELEKTRİK ETKİ

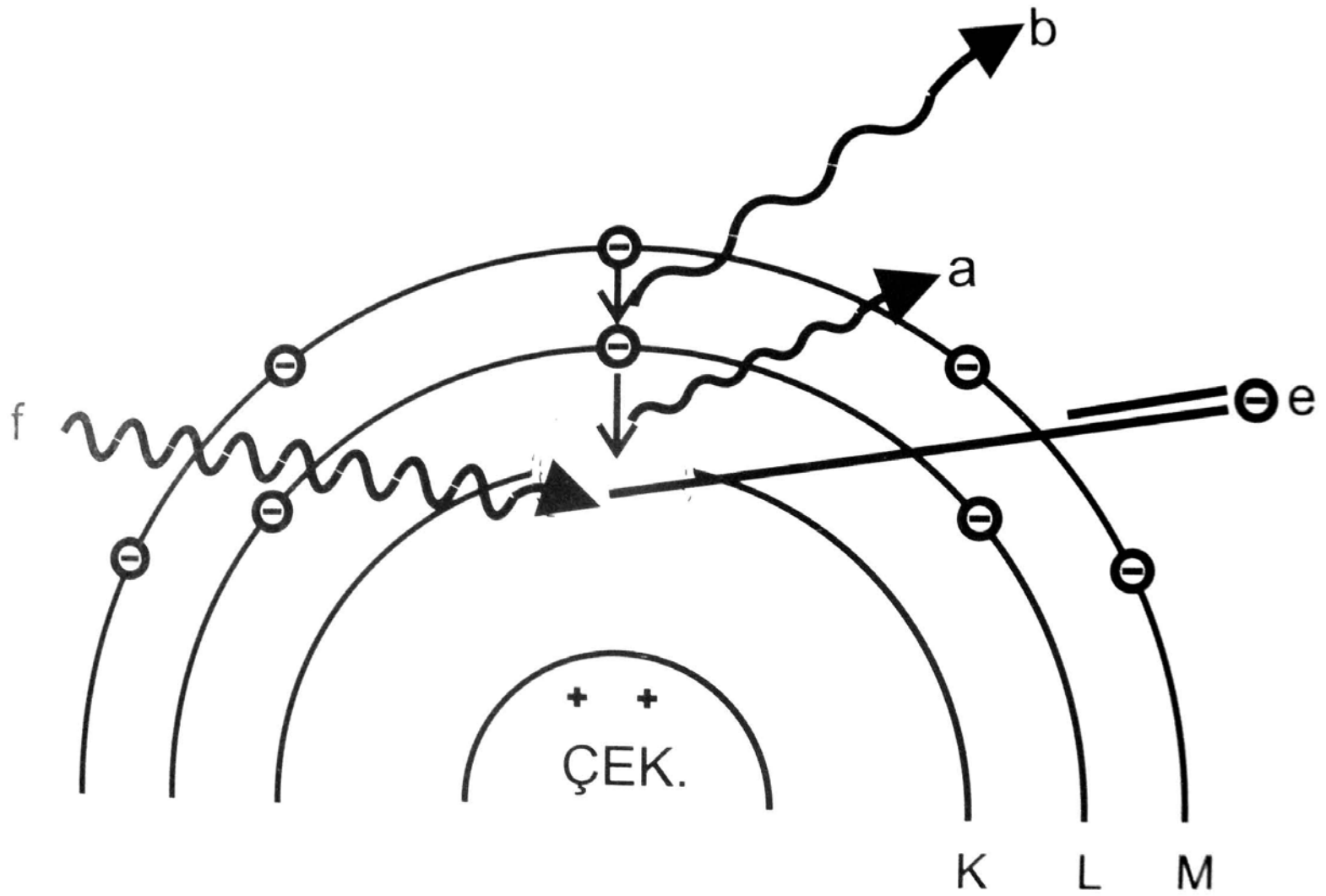
- X-ışını fotonları atomun iç yörünge e-ları ile etkileşerek e- söker ve tüm enerjisini harcayarak tamamen kaybolur. Yani fotoelektrik etki tam bir soğurulmadır (absorbsiyon)
- İç yörüngeden ayrılan e- a fotoelektron denir. Bu e-un kinetik enerjisi kendini yörüngeden söken fotonun sökmek için harcadığı enerjiden arta kalan enerji kadardır

Enerji dönüşümü denklemi: $E_i = E_b + E_{KE}$

(E_i : başlangıç foton enerjisi, E_b : bağlama enerjisi, E_{KE} : fotoelektronun kinetik enerjisi) şeklindedir

FOTOELEKTRİK ETKİ

- Yörüngeden ayrılan e^- (fotoelektron) yüklü olduğu için kısa bir mesafe içinde absorbe edilir (diğer atomları iyonize ederek hastanın aldığı doza katkıda bulunur)
- K yörüngesindeki boşluk dış yörüngelerden doldurulur
- Bu arada yörüngelerin bağlama enerji farkı karakteristik radyasyon şeklinde (foton) salınır veya atomdan bir e^- atılmasına (Auger elektronu) neden olur

FOTOELEKTRİK ETKİ

FOTOELEKTRİK ETKİ OLASILIĞI

Fotoelektrik etki oluşması için:

- X-ışını foton enerjisi e- bağlanma enerjisinden yüksek olmalı

- Fotoelektrik etki olasılığı

x-ışını enerjisinin üçüncü kuvveti ile ters orantılı,

$$\text{Fotoelektrik etki} \approx 1/(\text{Enerji})^3$$

madde atom numarası üçüncü kuvveti ile doğru orantılı

$$\text{Fotoelektrik etki} \approx (\text{Atom no})^3$$

- e- bağlama enerjisi ne kadar yüksekse fotoelektrik etki olasılığı o kadar fazladır

FOTOELEKTRİK ETKİ OLASILIĞI

- Fotoelektrik etki en çok $\Rightarrow$ e^- bağlanma ve foton enerjisi birbirine yakın ve 2. si fazla olduğu durumda gözlenir
- Fotoelektrik etkinin klinik uygulamada iyi ve kötü özellikleri vardır
- İyi yönü; fotoelektrik etkide saçılan radyasyon oluşmaması ve doğal doku kontrastının artmasıdır
- X-ışını görüntüsünün kontrastı bazı dokuların diğerlerine göre daha fazla x-ışını absorbe etmesi esasına dayanır

FOTOELEKTRİK ETKİ

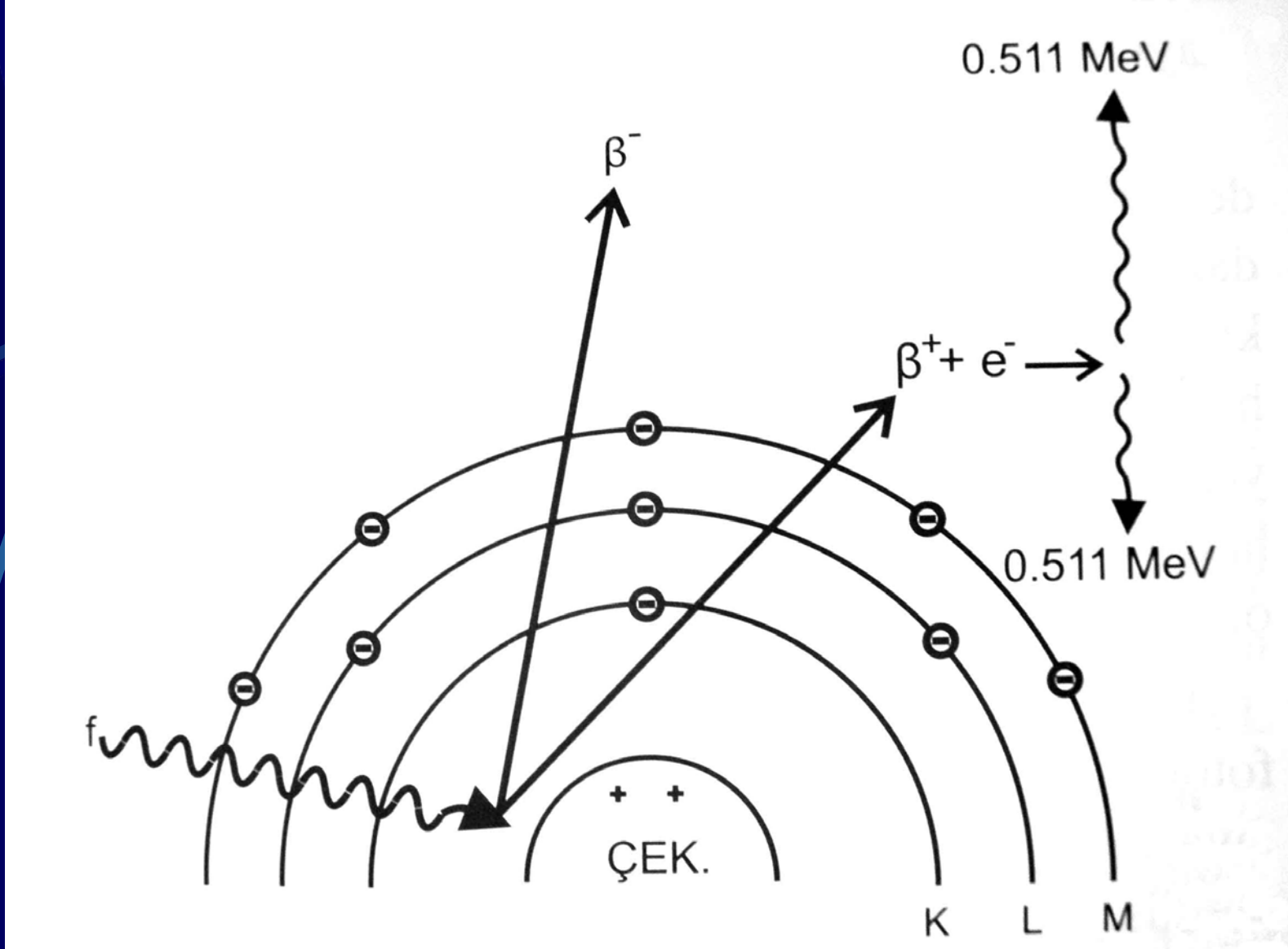
- Absorpsiyon farkı ne kadar fazla ise kontrast o kadar yükselir
- Fotoelektrik etki **atom no küpü ile orantılı** olduğu için dokular arası yapı farklarını belirginleştirir
- Fotoelektirik etkinin kötü özelliği ise **hastanın aldığı ışın nedeniyledir**
- Fotoelektrik etkide x-ışın fotonu bütün enerjisi hasta tarafından soğurulur

FOTOELEKTRİK ETKİ

- Fotoelektrik etkiyi azaltmak için yüksek enerjili x-ışını kullanmak gerekir
- Fotoelektrik etki fosfor ekranlarında (sintilatörlerde), radyografik kontrast maddelerde ve kemikte en fazla görülen etkileşim şeklidir
- Fotoelektrik olayda saçılan radyasyon olmadığı için görüntü kalitesi bozulmaz
- 50 keV altındaki enerji seviyelerinde yumuşak dokuların görüntülenmesinde fotoelektrik etki önemli rol oynar

ÇİFT OLUŞUMU

- Bu etkileşimin oluşması için foton enerjisinin 1.02 MeV tan fazla olması gerekir
- Yüksek enerjili foton madde atom çekirdeği ile etkileşime girerek çekirdek yakınında foton kaybolur, her birinin enerjisi 511 keV olan e^- ve pozitron çiftine dönüşür
- Pozitron serbest kalamaz, bir e^- la birleşerek birbirine zıt yönde (180° açılı) 511 keV luk iki fotona dönüşür. Buna yok olma (annihilasyon) radyasyonu denir
- Tanısal radyolojide bu yükseklikte enerji kullanılmadığı için bu etkileşim önemsizdir
- PET yönteminde kullanılan radyonüklidlerin saldıkları pozitronun dokuda e^- la birleşmesi sonucu annihilasyon radyasyonu oluşur

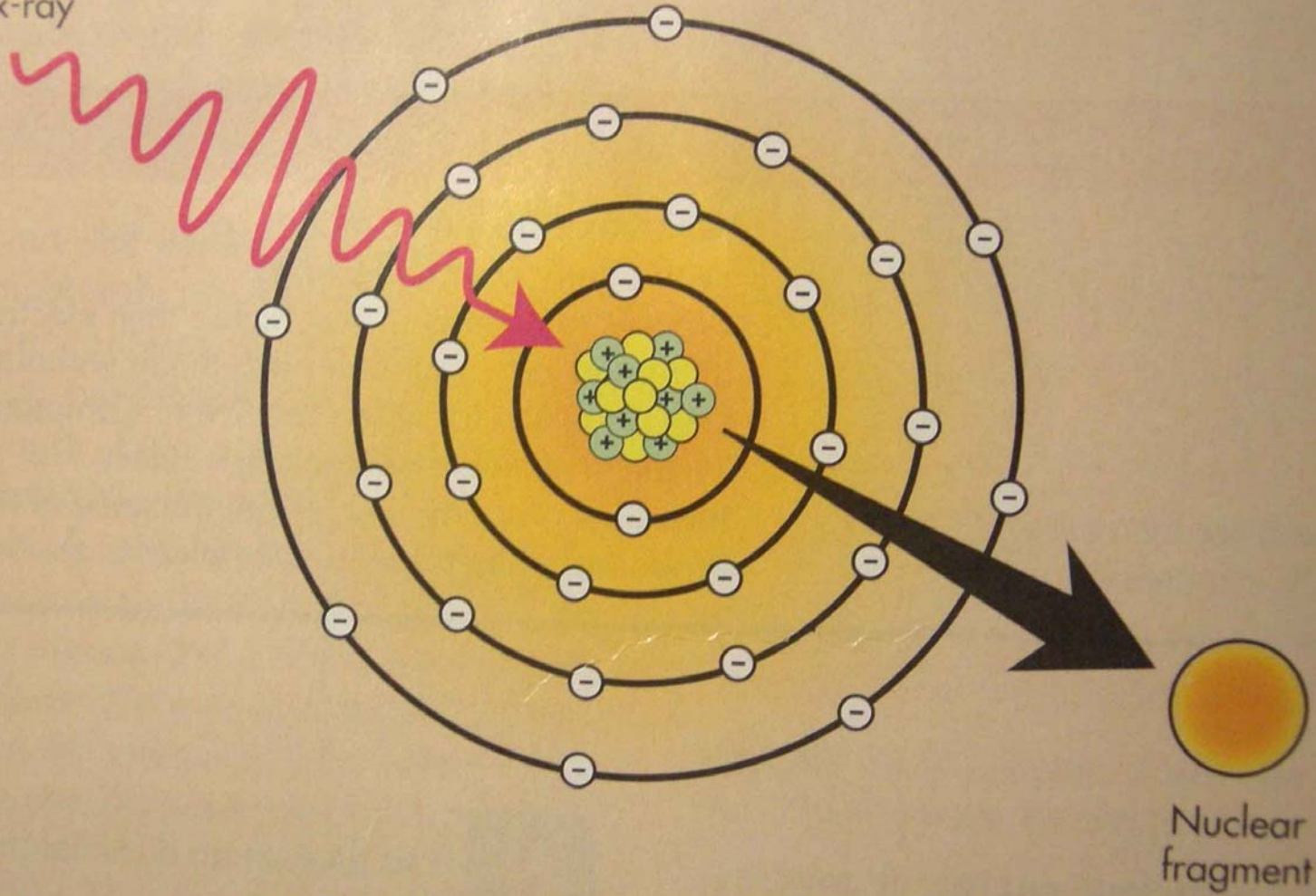
ÇİFT OLUŞUMU

FOTODİSİNTEGRASYON (FOTOAYRIŞMA, FOTOBOZUNMA)

- Enerji düzeyleri 10 MeV üzerinde olan x-ışınları madde atom çekirdeği ile etkileşime girer
- Foton çekirdek tarafından absorbe edilir
- Uyarılan çekirdekten subatomik bir partikül salınır
- Radyoloji için önemsizdir

Incident
x-ray

FOTOBOZUNMA

TEMEL ETKİLEŞİMLERİN DOKULARDA OLUŞMA YÜZDELERİ

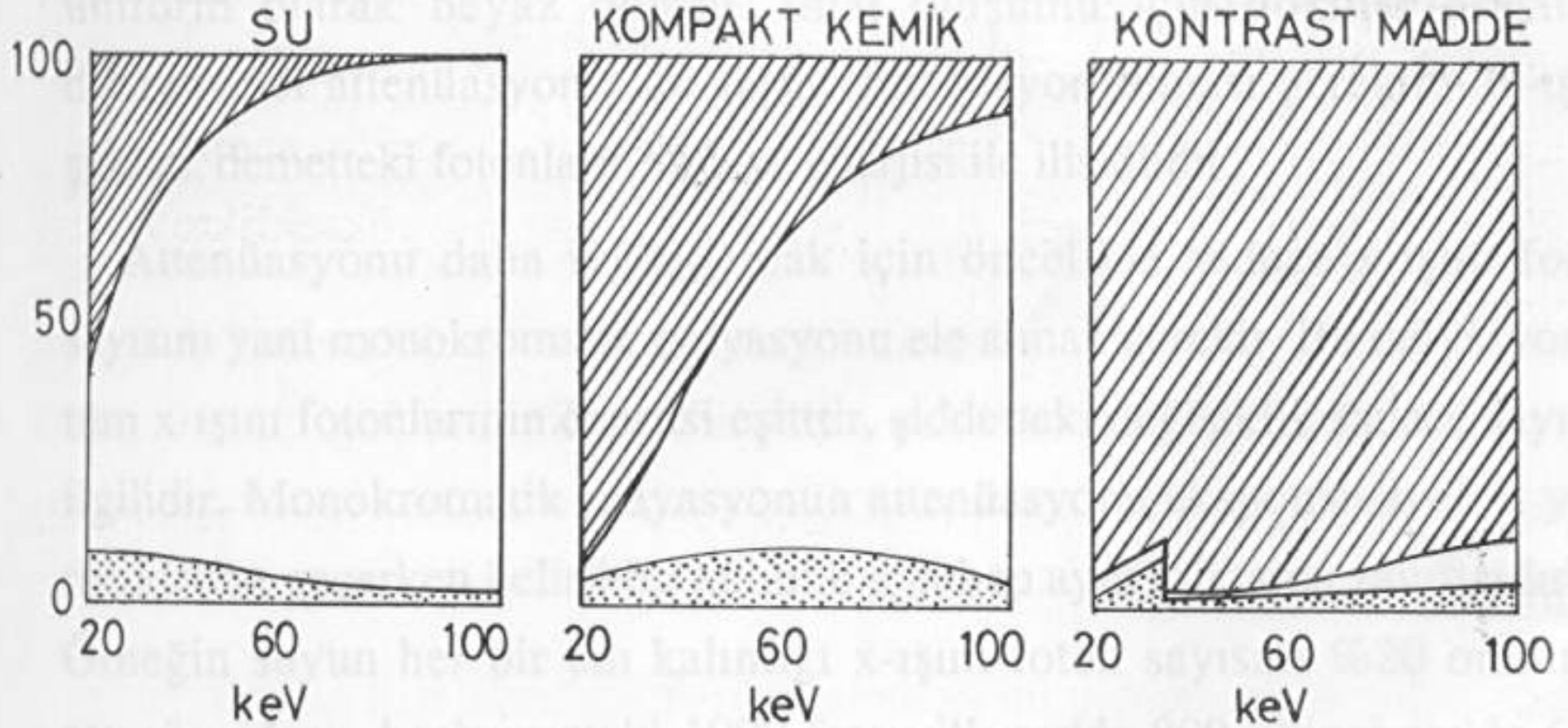
- Vücutta hava, yağ, kas gibi düşük atom numaralı dokuların etkileşme yüzdeleri suya yakındır
- Kemikte fazla miktarda kalsiyum bulunur
- İyot ve baryum ise incelemelerde kullanılan kontrast maddelerdir
- Bu üç maddenin farklı enerjilerde etkileşme yüzdeleri farklıdır

□ Kompton

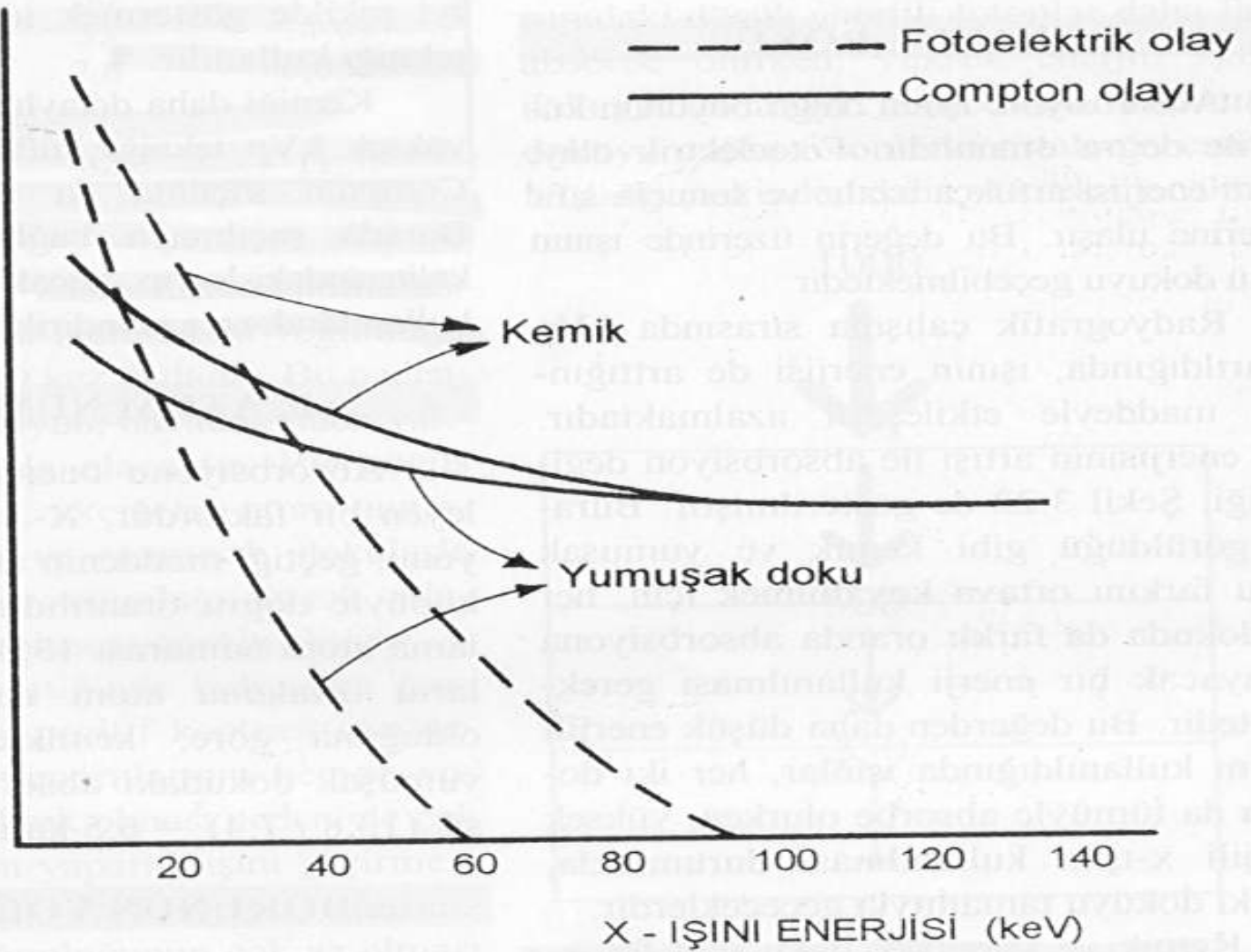
▨ Koheran

▩ Fotoelektrik

Su, kompakt kemik ve kontrast maddede Koheran, Kompton ve Fotoelektrik yüzdeleri.

ETKİLEŞİM

Kemik ve yumuşak doku için ışının enerjisine göre değişen Compton ve fotoelektrik etkileşim.

TEMEL ETKİLEŞİMLERİN DOKULARDA OLUŞMA YÜZDELERİ

- Koheran saçılma total etkileşimin %5'i ile önemsiz bir kısmını oluşturur
- Suda 20-30 keV gibi düşük enerji haricinde Compton saçılma dominant etkileşimdir
- Kontrast maddelerde yüksek atom no nedeniyle esas olarak fotoelektrik etki gözlenir
- Kemik bu ikisi arasında yer alır
- Düşük enerjide fotoelektrik etki fazla, yüksek enerjide ise Compton etki belirgindir

Kaynaklar

1. Bushong SC. Radiologic Science for Technologist: Physics, Biology and Protection. 9th ed. St. Louis, Mosby Elsevier, 2008.
2. Tuncel E. Klinik Radyoloji. Bursa, Nobel & Güneş, 2008.
3. Kaya T. Temel Radyoloji Tekniđi. Bursa, Güneş & Nobel, 1997.